

Uusia löytöjä Martin Fogelin Hannoverin-käsikirjoituksesta

CRISTINA WIS *La versione di Hannover delle De Finnicæ linguæ indole observationes di Martin Fogel*. Eripainos: AION, Dipartimento Studi dell'Europa Orientale, Sezione filologica-linguistica, n:o 1, Roma 1983. 64 s. + 23 s. näköispainatetta.

Recessanssin alkuaikoina tapahtunut antiikin uudelleen löytäminen vauhditti humanistien tutkimusintoa. Huudahduksesta »Ad fontes!» tuli heidän tunnuslauseensa. Suomalais-ugrilainen kielentutkimus ei tosin kykene lähimainkaan samalla tavalla kuin humanismin ajan kielitiede pääsemään ajassa niin etäisille alkulähteille. Silti on jo 1600-luvulla kuuluttavissa kielitieteen tämänkin uuden tulokkaan tunnuslause »Lähteille».

Esimerkkinä tästä on hampurilainen monet eri alat laajalti hallitseva Martin Fogel (1634—75), jonka käsikirjoitusmuistiinpanot ovat täynnä reunahuomauksia, lisäyksiä ja täydennyksiä. Nämä eivät koske vain tutkimuksen kohteita vaan myös niitä lähteitä, joiden perusteella hän on tehnyt huomionsa kyseisten kielten sanastosta, rakenteesta ja sukulaissuhteista. Tällä tavalla hän etsi, enemmän oletuksiinsa kuin tietämykseen, nojautuen, kielten vertailuun sopivaa menetelmää. Yritysten tuloksena oli tunnetusti se huomio, että suomi ja unkari ovat toistensa sukukieliä. Tämän ansiosta hänen muistiinpanonsa ovat ensimmäinen todistusaineisto suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen tärkeimmällä alueella.

Se että ylipäänsä löydettiin hannoverilaisessa kirjastossa kaksi vuosisataa tuntemattomana ollut käsikirjoitus, johtui puolestaan alkulähteille tunkeutuvasta tutkijanhengestä. Kun fennougristi E. N. Setälä löysi Fogelin käsikirjoituksen, arvosteli ja analysoi sitä, virisi vuorostaan kielentutkimuksen historian harrastus tällä alalla. Setälän esimerkkiä on seurannut tämän vuosisadan puolivälissä joukko tutkijoita, jotka hänen tapaansa ovat

kohdistaneet huomionsa Fogelin tutkimusten alkulähteisiin (Tyyni Tuulio, Anamari Sarajas ja H. Kangro). Tällöin he löysivät sellaista uutta, mitä Setälä ei ollut tutkinut.

Aiheenaan eri kielten välinen vertailu unkarilainen fennougristi György Lakó esitti Martinus Fogelius -symposiumissa Hampurissa vuonna 1968 havaintojaan, jotka koskevat melkoista määrää unkarin ja suomen välisiä sanavertailuja, ja — mikä vielä tärkeämpää — Fogelin käsittelemien unkarin ja suomen kieliopillisten ilmaisukeinojen rakenneyhtäläisyyksiä.

Vielä yksi näkökohta: Fogelin tutkimustyön kulttuurihistoriallista puolta on kosketeltu useimmiten vain ohimennen käsikirjoitusta käsiteltäessä. Kaikki kielitiede on kuitenkin pohjimmiltaan kulttuurihistoriaa; tätä on syytä erityisesti korostaa nykyisten matemaattisesti systemoivien tieteenalojen valtakaudella. Viime aikoina tämä asia on oivallettu entistä laajemmissa piireissä, ja myös fennougristiikassa on iloittava kulttuurihistoriallisen tarkastelutavan edistämisestä.

Tällaista pyrkimystä ilmentää Cristina Wis-Murenan julkaisema laitos Martin Fogelin Hannoverin-käsikirjoituksesta »De Finnicæ linguæ indole observationes». Sen julkaiseminen täyttää jo Setälän aikoinaan lausuman toivomuksen: Fogelin käsikirjoitus julkaistakoon erityisessä »Corpus grammaticorum linguæ fennicæ veterum» -sarjassa. Setälän innostamana Emilio Teza, padovalainen Kalevalan tutkija ja yleisen kielitieteen professori, julkaisi jo vuotta myöhemmin Cosimo III:lle vuonna 1669 lähetetyn Fogelin käsikirjoituksen. Tähän Firenzessä säilyneeseen käsikirjoitukseen eivät kuitenkaan sisälly Fogelin seuraavien vuosien tutkimukset, jotka hän kirjasi huomautuksina, lisäyksiä ja täydennyksiä alkuperäiseen Observationes-käsikirjoitukseen. Ne ovat tutkimustyön tärkeä osa. Vaikealukuisuutensa vuoksi niitä ei ole tähän mennessä voitu arvioida. Erittäin tervetullut on siksi se apu, jonka Cristina Wis-Murena nyt on antanut tieteelle.

Observationes-käsikirjoituksen Hannoverin version julkaisua edeltää pitkähkö johdanto (s. 1—12). Siitä saa hyvän käsityksen Fogelin Italiaa ja hänen sekä Toscanan suurherttuan suomen kieltä kohtaan tunteman kiinnon aate- ja ajanhistoriallisesta taustasta. Fogelin kontaktit Euroopan eri tutkijoihin sekä Cosimo III:n kiinnostus itämaihin, Venäjään ja pohjolaan tulevat siteerattujen lähteiden pohjalta uuteen valoon, ja ne tekevät ymmärrettäväksi Fogelin jatkuvat ponnistelut suomen kieltä koskevien tietojen saamiseksi nimenomaan Suomesta.

Korpus sisältää kunkin sivun yläosassa julkaistun käsikirjoitustekstin ja sen alla keskimäärin yli puolen sivun pituisen huomautuksen varustetun selitysoosan. Käsikirjoituksen julkaisija on ratkaissut Fogelin jälkeensä kirjoittamien huomautusten, korjausten, lisäysten ja pitkäkökijöiden uusien kappaleiden mukaanon onnistuneesti siten, että hän on sijoittanut kaikki tuommoiset lisät sopiviin paikkoihin tekstiin kursivoituina. Näin tutkija voi tekstiä pikaisesti lukiessaan nähdä helposti, mitä uutta kirjailija on ajan mittaan esittänyt tai mitä vanhaa hän on selittänyt uudelleen ja entistä paremmin. Kursiivilla painetussa on melko vähän sanakirjan »Nomenclator Latino Finnicus» käsikirjoituksesta lainattua sanamateriaalia. Käsikirjoituksen oli Fogel toimittanut Cosimo III:lle lahjana Suomesta. Sitä vastoin hämmästyttää se seikka, että Fogelille, kuten Wis mainitsee, on joutunut sanoja tai tekstinäytteitä myös puhutusta kielestä (»lingua parlata») suullisten tietojen tai kirjeenvaihdon välityksellä (ks. s. 38, huom. 106). Tämä koskee myös sanojen välistä vertailua (unkari, lappi, latina, saksa, ruotsi, liivi, viro ja venäjä). Venäjän vähälukuisten sanojen kohdalla huomaa Fogelin tunteman kiinnon suomalaisten ja ortodoksisen kirkon välisiin yhteyksiin itäisillä raja-alueilla. Lakón havaitsemiin unkarin ja suomen välisiin sana- ja rakennevertailuihin voi-

daan todennäköisesti tuoda uutta lisää. Asia selviää tarkemmin, kunhan julkaisija käsittelee vielä Setälälle tuntemattomaksi jääneen käsikirjoituksen IV 574 b.

Huomautuksissa annetut selitykset käsittävät miltei puolet kirjasta ja osoittavat tekijän työskennelleen intensiivisesti lähteitä etsiessään. Hän on esittänyt paljon bibliografisia tietoja ja sitaatteja sekä lisäksi selvennystä kulttuurihistoriallisiin yhteyksiin ja tosioihin. Selitysoosasta ilmenee Fogelin kulttuurihistoriallisen kiinnostuksen laatu: hänen kielitieteellinen tutkimustyönsä ei ollut suinkaan yksinomaan kielten vertailua.

Kirjan lopussa on käsikirjoituksen näköispainos. Siitä huomaa, että Fogelin paperien tekstiä on moneen kertaan jäljentäen muutettu eri käsialoilla ja yhdistelty sekaisin joutuneita muistiinpanolappusia, joita ei ole säilynyt alkuperäisessä laitoksessa.

Julkaisun arvokkain tulos näyttää sisältävän niihin käsikirjoituksen kohtiin, joissa Fogel käsittelee suomen kieleen kohdistuneen tutkimustyönsä tähän saakka tuntemattomiksi jääneitä yksityiskohtia. Mainittakoon vokaalien kahdenlaista kvantiteettia (s. 47), suomen yhdysanoja ja ennen kaikkea suomalaisista teksteistä poimittuja konjugaatiomuotojen sarjoja (passiivi, imperatiivi ja konjunktii, ks. kuvaa s. 246) koskevat esimerkit. Viimeksi mainitut esiintymät sisältävät kirjoittajan selvän viittauksen vuoden 1642 raamatunsuomennokseen. Setälä oli turhaan yrittänyt todistaa, että Fogel oli käyttänyt suomenkielistä Raamattua. Häneltä oli kuitenkin jäänyt huomaamatta, että Tezan julkaisemassa Firenzen käsikirjoituksessa — ja ainoastaan siinä! — oli vanhimman suomenkielisen raamatunkäännöksen Isä meidän -rukous. Teza korosti sitä, että Fogel oli omakätisesti (huom. s. 56: »la mano del Fogel») kirjoittanut tämän Pater noster -rukouksen Cosimo III:lle tarkoitettuna käsikirjoituksen loppuun seuraavan asuisena (mts. 25):

Oratio dominica finnice ⁽⁵⁶⁾.

Isæ meidæn, joca olet Taivais,
 pyhitteti olcon sinun Nimes.
 læhestykæn sinun Valdacundas,
 olcon sinun tahtos nyn Maasa,
 cuin Taivais Anna meille tenæpæn
 meidæn jocapæivæinen Leipæn
 Ja anna meille midæn velcam
 andexi, nyneuin mekin annam
 meidæn velgollistom. Ja
 ælæ johdata meitæ kiusauxeen,
 mutta pææstæ meitæ pahasta.
 Sillæ sinun on valdacunda,
 ja voima, ja cunnia, ijancaickisest.
 Amen.

Monin paikoin Hannoverin-käsikirjoitusjulkaisussa tulee (s. 24, 27, 54, 56 ja 59—62) ilmi Fogelin suuri kiinnostus suomen kielen (myös »murteiden») maantieteellistä levikkiä kohtaan. Hän puhuu nyt selvästi (Riiian ja Pärnun välillä puhuttu) liivin »sukulaisuudesta» suomen ja viron kanssa. Hän tietää, että suomen murteita puhutaan Käkisalmissa ja kauempanakin Karjalassa, ja hän seuraa Andreas Bureuksien kartasta suomenkielisten paikannimien levikkiä Vienanmeren rannikolle saakka. Hämmästyttävintä on se, mitä hänellä on kerrottavanaan Inkerinmaasta ja siellä puhutuista murteista: »Neuschanzin lähellä sijaitsevassa Neugenissä [pro Nyenissä] Inkerinmaalla — — puhuttu kieli on suomea nuringpän — —. Mutta ihmiset ymmärtävät siellä myös ”Moskovan kieltä” ja suomea [!].» Seuraa omituinen kielennäyte, joka on julkaistussa laitoksessa sivuilla 63 ja 61.

Kyseessä on, kuten professori Terho Itkonen on huomauttanut, näyte suomen kielen historiassa »rengonkielen» nimellä tunnetusta, nimenomaan 1600-luvulla ja sitäkin myöhemmin määräpiireissä puhutusta salakielestä, joka perustuu siihen, että tavujen keskinäistä järjestystä vaihdetaan. Fogelin muistiinpanema teksti on seuraava:

*Esi demmei kajo leto wastai
 hidetypi conol nussi mesni
 hestinoenlæ nussi dacundaswal
 con al nussi totach nini asama
 nicuin wastai
 naan lemmei næpentæ demmei cajo
 wæinenpæi pænlei
 aja naan lemmei demmei con-
 wel dexian, nin nicuin Kimme
 naman demmei gohstenwel
 aja lææ datajo temmei sauxenkiu
 tamut stæpæ temmei hastapa¹⁸⁰.*

Wis on tutkinut alan kirjallisuutta ja löytänyt vanhimman asiaa koskevan tiedon aikoinaan kuuluisasta M. Wexoniuksen tekstistä »Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fennigiae». Toiseksi vanhin näyte löytyy nyt ilmeisesti Fogelin Hannoverin-käsikirjoitusjulkaisusta. Tekstin selvittämiseksi annetaan avainsanoja: *Ama* = *Erde*, *wastai* = *Himmel*, *Malaju* = *Gott*, *Sikæ* = *Handt*. Jo näiden sanojen perusteella voidaan arvioida, että tämän suomen salakielen näytteen pohjana on Isä meidän -rukouksen käännös. Fogel mainitsee vähän aiemmin J. Reuterin tekstin »Oratio Domenica XL linguarum». Teoksessa esitettyä suomenkielistä versiota voidaan, kuten Wis (huom. 179 ja 182) osoittaa, pitää rengonkielisen tekstin mallina. Mutta Fogelin ei tarvinnut nojautua Reuteriin; hän kirjoiitti itse henkilökohtaisesti selvän suomenkielisen tekstin Matteuksen evankeliumista (vrt. edellä) Cosimo III:lle lähettämäänsä käsikirjoitukseen. Jos vertaamme tätä tekstiä rengonkielen näytteeseen, havaitsemme tarkan yhtäläisyyden. Näin voimme »paljastaa» salakielen tavulta.

Mikä tarkoitus oli tämän rengonkielisen näytteen kirjoittajalla, kun hän lähetti sen hampurilaiselle tutkijalle? Epäilemättä hän halusi antaa näytteen Inkerinmaan »murteesta», joka kiinnosti Fogelia. Tietenkään eivät tekstin lähettäjä samoin kuin tutkijakaan olleet niin naiiveja, että he olisivat pitäneet tekstiä todellisena kielinä. Fogelin huomautuksista ilmenee, et-

tä Inkerinmaan länsiosassa oli vanhas-
taan asunut väestöä, jonka kieli poikkesi
paitsi venäjältä myös suomesta. Kuulija
huomasi siinä yhtäläisyyttä suomen kie-
leen muttei voinut sitä ymmärtää; hänelle
tämä kieli oli »siansaksaa». Joksikin täl-
laiseksi hän halusi luonnehtia sitä. Tuohon
aikaan rengonkieli oli muotia. Niinpä
hän lähetti Fogelille siitä näytteen, ja tä-
mä ilmeisesti ymmärsi häntä.

Hän ei kuitenkaan ymmärtänyt, mistä
»käsittämätöntä suomea» puhuvasta kansasta
oli kyse. Tässä meidän on otettava
avuksi muita tietolähteitä. Käsikirjoituksen
julkaisija viittaa (huom. 181) ruot-
salaisten kirkonmiesten 1680-luvulta pe-
räisin olevaan kirjoitukseen (Julius Mä-
gisten julkaisema), joka käsittelee Inke-
rinmaan kielellis-uskonnollisia oloja ja
mainitsee »wadjalaiset». Jos ottaa rinnal-
le vielä E. Öpikin vuonna 1799 eräässä
symposiumissa käsittelemän vuodelta
1783 peräisin olevan kirjoituksen »Etno-
grafinen havainto vatjalaisista», epäilee
tuskin enää sitä, että »siansaksaksi» kir-
joitetun suomalaisen Isä meidän -rukouk-

sen lähettäjä on tarkoittanut tällä Länsi-
Inkerin väestöllä vatjalaisia.

Vielä jää jäljelle kysymys, kuka oli ren-
gonkielisen version lähettäjä ja välittäjä.
Julkaisusta löytyy (s. 48, huom. 139) viit-
taus siihen. Fogel oli yhteydessä Turun
yliopistossa vaikuttaneeseen matemaati-
kkaan, Simon Kexleriin, jonka poika
Andreas Kexler toimi useita vuosia Inke-
rissä Hevaan suomalaisen luterilaisen
seurakunnan pappina. Hänen toiminnas-
taan on olemassa kirjoituksia. Olen puo-
lestani löytänyt erään Andreas Kexlerin 6.
syyskuuta 1680 Narvassa suomeksi ja
ruotsiksi pitämän saarnan, joka painettiin
Turussa ruotsiksi samana vuonna. Ajan
tyylin mukaisesti saarnatekstin jäljessä on
onnittelurunoja, näiden joukossa latinan-
kielinen runo, jonka Enevald Svenonius,
poesian professori, oli osoittanut Kexleril-
le. Oppinut runoilija käyttää onnentoivo-
tuksen otsikon runollisena tyylikeinona
Narvan kaupungin nimen tavujen vaiht-
tamista keskenään ja antaa tälle inversio-
le nimen »σκιδικὸς ἀναγεγραμματομένη,
(skyytiksi kirjoitettuna:) RAUAN». Sve-

Handwritten notes in Finnish and Latin:

Papin. futur.
linnatain benedicere
evangelizans, in fide
Pastori. Papin.
advent, Augustus
fati factus.

Imper. ~~omni~~ ~~verba~~, ~~dicent~~
opattacet hinc.
uungat gogit.
castacat taiffat.
cuilcat audite.
oleon fit.
oleat epote.
Conj.
olamau fit. an. hincit.
alifit. sint.
owat sint.
olico fuerit, 2(n) 12, 2.

Foliosivulle 12v Fogel on kirjoittanut suomenkielisestä Raamatusta poimimiensa ver-
bien taivutusmuotoja, joihin hän on lisännyt latinan- tai saksankielisen käännöksen.

nonius selittää, että tämä takaperoisesti kirjoitettu Inkerinmaan metropolin lisänimi *Rauan* merkitsee suomeksi rauhaa, »sillä kaupunki on rauhan aikaansaama». Kokenut, tuolloisen rauhattoman tilanteen täysin oivaltanut teologi kehottaa Inkerinmaan asukkaita elämään rauhassa uskontojen ja kielten erilaisuuksista huolimatta! Runoa voi tulkita eri tavoin tämän keksityn suomenkielisen lisänimen pohjalta. Onko ehkä kyseessä viittaus Hevaan pastorin toimintaan ja paikka-

kunnan omituista murrettä ja samalla sekä venäjää että suomea puhuvaan väestöön?

Martin Fogelin tutkimukset välittivät Italiaan suomen kieltä koskevaa tieteellistä informaatiota. Hampurilaisen tutkijan muistiinpanojen erinomainen julkaisu yhdessä sisällöltään runsaan selitysaineiston kanssa avaa lukijalle uusia mahdollisuuksia syventyä 1600-luvun henkiseen maailmaan.

JOHANNES STIPA